

DAVLAT XARIDLARI JARAYONIDA OCHIQLIK VA SHAFFOFLIKNI TA'MINLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Ibragimov Dilshod Dulkunovich ¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 25.04.2025

Revised: 26.04.2025

Accepted: 27.04.2025

Ushbu maqolada davlat xaridlari jarayonida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash masalalari bo'yicha nazariy va amaliy asoslari o'rganib chiqildi hamda ulardan kelib chiqqan holda xulosalar va ilmiy-amaliy takliflar shakllantirildi.

KALIT SO'ZLAR:

davlat xaridi,
ochiqlik, shaffovlik,
korporativ xarid,
raqobatli xarid,
raqobatsiz xarid.

KIRISH. Davlat xaridi tizimi sohasidagi korrupsiya uzoq davrlardan beri mavjud bo'lgan va milliy chegara bilmaydigan muammolardan biri hisoblanadi. Korrupsiyaga qarshi kurashga ko'plab tadqiqotlar bag'ishlangan va dunyo mamlakatlari boylab davlat va nodavlat dasturlari amalga oshirilmoqda, ammo ushbu tadbirlardan hali sezilarli natijalarga erishilayotgani yo'q.

Davlat xaridi tizimida korrupsiyaning mavjudligi faqatgina moliyaviy zarar bilan chegaralanmaydi. Davlat xaridini joylashtirish jarayonida mavjud korrupsiyadan davlat va jamiyat ko'radigan zararni shartli ravishda to'rt turga bo'lish mumkin:

1. Moliyaviy yo'qotish – shartnomalarni davlat va jamiyat uchun moliyaviy zararli shartlarda tuzish. Buni sotib olinayotgan tovarlar narxini amaldagi bozor bahosidan yuqori narxlarda sotib olish, davlat shartnomlarida to'lovlarni kechiktirish emas, balki oldindan to'lovni amalga oshirish shartlarini kiritish va boshqa ko'rinishlarda ko'rish mumkin.

1. Miqdoriy yo'qotish – etkazib berilayotgan tovarlar va xizmatlar hajmini keragidan ortiq yoki kam miqdorda bo'lishi; tovarlar va xizmatlarni davlat ehtiyojlari uchun emas, balki mas'ul amaldorlarning shaxsiy maqsadlari uchun xarid etish va boshqalar.

2. Sifat yo'qotish – sifatsiz tovarlar etkazib berish va xizmatlar bajarish kabi zaruriy texnik talablarni buzgan holda shartnomalarni tuzish; kafolat muddati va kafolat muddatidan so'ngi shartlarni bajarilishining noqulay shartlari; bajariladigan ishlar va xizmatlar sifatini tekshirish uchun etarli nazoratning talab etilmasligi va hokozolar.

3. Siyosiy yo'qotish – mamlakatda investitsion muhitning yomonlashuvi, fuqarolar tomonidan davlat va davlat tuzilmalariga bo'lgan ishonchning yo'qolishi, mamlakat iqtisodiy-moliyaviy tizimining izdan chiqishi, erkin raqobat tamoyillarining buzilishi va boshqalar.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, davlat xaridini tashkil etishda korrupsiyani butunlay yo'qotishga hali hech bir mamlakatda muvaffaq bo'linmagan, ammo bu holat korrupsiyaning mavjud darajasini pasaytirish uchun olib boriladigan chora- tadbirlarning samarasiz yoki natijasiz ekan degan fikrni bildirmaydi.

Xarid tizimi sohasidagi korrupsiyaga qarshi kurash davlat sektoridami yoki tijorat sektorida amalga oshiriladimi, unga kompleks yondoshuv bo'lishini talab etadi. Xalqaro amaliyotda mazkur muammo echimida o'z samarasini isbotlagan to'rtta yondoshuv mavjud:

- Psixiologik usullar
- Texnik usullar
- Tartibga soluvchi jarayonlar
- Jazo chora-tadbirlari.

Psixiologik usullar korrupsiyaning birlamchi sababi bo'lgan - xizmatchining ish beruvchi (ushbu holatda davlat hisobidan, ya'ni butun fuqarolar mablag'lari) hisobidan noqonuniy boyishini oldini olishga ta'sir etish imkonini beradi. Psixiologik usullarga quyidagilar kiradi:

Vazifaga nomzodning anketa ma'lumotlarini, uning biografiyasi va oldingi ish joyidan tavsifnomani tekshirish. Ushbu usul oldingi ish joyidan korrupsion faoliyati yoki jinoyati uchun ishdan bo'shatilgan, sudlangan shaxslarni korrupsiya imkoniyati mavjud vazifalarga tayinlanishini oldini olishda keng qo'llaniladigan oddiy usuldir. Hozirda barcha davlat organlarida vakant o'rinlar uchun nomzodlarni tekshirishda yuqoridagi kabi tekshiruvlar xodimlar bilan ishlash xizmati tomonidan amalga oshiriladi.

Nomzodlarni ishga olishda maxsus chuqurlashtirilgan testdan o'tkazish (hattoki

“yolg’onni aniqlaydigan detektorlar” - poligraf)dan ham foydalaniladi. Juda ko’plab mavjud maxsus testlar va kompyuter dasturlari ish beruvchiga nomzodning aniq psixiologik rasmini gavdalandirish, shuningdek, uning ish beruvchi hisobidan boylik ortirishga bo’lgan potentsial intilish darajasini aniqlashiga imkon beradi. Ushbu turdagi psixiologik testlardan tijorat sektori korxonalari va harbiylashgan tuzilmalarda ham keng foydalaniladi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, ishga qabul qilishda poligraf (“yolg’onni aniqlaydigan detektorlar”)dan foydalanish ko’pchilik hollarda insonning konstitutsion huquqlarini paymol etishi to’g’risidagi asosli qarshiliklarga ham sabab bo’ladi.

Xodimlarni vaqti-vaqti bilan sadoqatligini tekshirib turish, va bunda, provakatsion usullardan ham foydalanish tijorat sektorida keng tarqalgan. Aybdorlarni “ko’rgazma” holda fosh etish va jazolash yuqori samarali anti- korrupsion tadbirlardan hisoblanadi. Bosim ostidagi psixiologik muhit va xodimlarning yuqori darajadagi ko’chishi, ushbu usulning qarama-qarshi ta’siri sifatida namoyon bo’ladi. Ayrim holatlarda, davlat xizmatida mazkur usuldan korrupsiyaga qarshi profilaktik tadbir sifatida emas, balki raqobatchi-amaldorni yo’q qilish uchun qo’llaniladigan “g’irrom” kurashda foydalaniladi.

Xodimlarning o’z-o’zini nazorat qilish tizimini tashkil etish (talabgor xabar etkazuvchilar). Ushbu usuldan yirik tijorat tuzilmalarida maxsus tashkil etilgan usul sifatida keng foydalaniladi. Qanchalik noqulay bo’lishiga qaramasdan ushbu usul juda samarali hisoblanadi. Davlat sektorida har doim ham qo’llanvermaydi, ammo o’ziga xos shaklda namoyon bo’ladi. Ko’pchilik holatlarda davlat korxonalari tizimida talabgor xabar etkazuvchilar tizimi rasmiy reglamentga ega emas va u ayrim olingan rahbarlar uchun axbort manbai hisoblanadi.

Xodimlarning samarali motivatsiyasi nafaqat xaridni amalga oshiruvchi amaldorlarni moliyaviy rag’batlantirishni bildiradi, balki u xodimni ish beruvchi bilan uzoq muddatli hamkorlik qilish xohishini rag’batlantiruvchi, masalan tashkilotda o’z professional karerasini amalga oshirish kabi, maxsus dasturlardan tashkil topadi. Evropa mamlakatlarida, davlat xaridi uchun javobgar amaldor, maxsus kategoriyali xodim sifatida boshqa kasbdoshlariga nisbatan yuqori pul mukofoti – vijdonan faoliyat yuritganligi uchun o’ziga xos tarzda mukofot oladilar.

Buyurtmani joylashtirish Komissiyasi a’zolarini doimiy rotatsiya qilish, amaldorlarni mol etkazib beruvchilar bilan til biriktirishlarini oldini oladi.

Korrupsiyaga befarq bo’lmaydigan korporativ etikani shakllantirish (kasbiy kodeks va qiziqishlar to’qnashuvini boshqarish kodeksini ishlab chiqish, maxsus o’quv dasturlarini amalga oshirish), xorijiy mamlakatlarda korrupsiyaga qarshi kurash strategiyasining muhim

elementi hisoblanadi.

Har qanday yirik xalqaro kompaniyada etika kodeksi – har bir xodimning hayot tarzi va axloqini reglamenti hisoblanadi. Kodeksda xodimlarning axloqiy etikasi va qoidasi, qiziqishlar to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan qarama- qarshiliklarni hal etish yo'llari o'z ifodasini topgan. Ba'zi holatlarda, etika kodeksi mehnat shartnomasining tarkibiy qismi hisoblanadi, unga amal qilmaslik xodimni ishdan bo'shatilishga olib kelishi ham mumkin. Xorijiy mamlakatlar davlat xizmati tizimida korrupsiyani oldini olishga qaratilgan etika kodekslaridan keng foydalaniladi. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, etika kodekslari tashkilotningbarcha xodimlari uchun majburiy va doimiy trening dasturlari tashkil etilgandagina o'z funksiyasini to'la bajaradi.

Texnik usullar bitim ishtirokchilarini bir-birlari bilan uchrashish imkoniyatini yo'qotib yoki korrupsionerni qo'lga tushib qolish riskini oshiradi, sotib oluvchi bo'linmalar va sotuvchilar o'rtasida til biriktirishlarni oldini oladi va ushbu imkoniyatni sezilarli darajada pasaytiradi. Bunday usullar sirasiga:

Xarid bilan shug'ullanuvchi xodimning muzokoralar olib boruvchi xonalarini nazorat tizimi va videokuzatuv uskunalari bilan jihozlash. Ushbu tizimning analogi sifatida AQSh yo'l politsiyasida qo'llaniladigan antikorrupsion tizimni keltirish mumkin. Ya'ni unga ko'ra, yo'l politsiyasi xodimining qoidabuzar bilan munosabati, faqatgina, patrul xizmati mashinasida o'rnatilgan maxsus videokamera qarshisida amalga oshirilishi lozim.

Xizmat pochta yozishmalarini monitoringi. Tijorat sektori tuzilmalarida keng qo'llaniladi, va asosan, ushbu funktsiya ichki xavfsizlik bo'linmasining vazifasiga kiradi. Ushbu usuldan davlat xizmatida foydalanishning yuridik jihatdan qanchalik muvofiqligi bahsli mavzu bo'lib qolmoqda.

Zamonoviy informatsion texnologiyalardan foydalanish (elektron savdolar tizimi, internet-dukon va elektron savdo maydonlari) xaridni amalga oshiruvchi xodim va sotuvchini bevosita uchrashish imkoniyatini pasaytiradi, va ushbu usuldan ham davlat sektori, ham tijorat tuzilmalari keng foydalandilar. Shuni ham ta'kidlash lozimki, ayrim ob'ektiv sabablarga ko'ra xaridni tashkil etishning bu turi hajmi unchalik katta emas va kichik hajmdagi xaridni amalga oshirishda qo'llaniladi.

Mavjud tijorat yoki maxsus shakllantirilgan kataloglar asosida xaridni tashkil etish ham tijorat, ham davlat sektorida keng qo'llaniladi.

Bunga yorqin misol sifatida barcha federal bo'linmalarni joriy ta'minot (material-texnik ta'minot) masalalarini hal qilish bilan shug'ullanuvchi AQShning Umumiy xizmatlar Devoni tajribasini keltirish mumkin. Devon doimiy tarzda turli xildagi tovarlar/xizmatlar

uchun konkurs e'lon qilib turadi va uning natijalari (baholar, etkazib berish muddatlari va boshqa shartlar) maxsus kataloglarga kiritiladi. AQShdagi biror davlat bo'linmasi "standart" mahsulotni xarid etish zarur bo'lganda, Umumiy xizmatlar Devoni tomonidan jo'natilgan katalogdan zaruriy tovar/xizmatni topib, uni hech qanaqa ortiqcha jarayonlarsiz katalogda ko'rsatilgan shartlar asosida sotib oladilar.

Tartibga soluvchi usullarni qo'llash – korrupsiyani yuzaga kelish riskini pasaytirishga qaratilgan barcha rasmiy ichki qoida va jarayonlarni amal qilish orqali xaridni amalga oshirishni bildiradi. Ushbu holatda korrupsiyaga qarshi turuvchi chora-tadbirlar kompleksi ikki xil yo'nalishda amalga oshiriladi:

1. Davlat buyurtmasini joylashtirishning potentsial jihatdan korrupsiyani keltirib chiqaruvchi jarayonlarini tartibga soluvchi samarali qoidalar tizimini shakllantirish.

2. Ushbu qoidalarni amal qilishni nazorat etishning aniq mexanizmlarini shakllantirish. Davlat buyurtmasini joylashtirish jarayonlarida korrupsiyani yuzaga kelishi riskini pasaytiruvchi qoidalar tizimida mustaqil (dastlabki va sungi) nazoratni amalga oshirishga imkon beruvchi nazorat nuqtalarini (xarid jarayonlariga bevosita aloqador bo'lmagan bo'linmalar bilan oldindan kelishib olish va boshqalar) mujassamlashtirish lozim.

Jazo chora-tadbirlarini qo'llashdan maqsad davlat buyurtmasini joylashtirishga masu'l bo'lgan shaxslarning korrupsion faoliyatining "foydasiz" qilib qoyadigan muhitni shakllantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Baltina A.M. «Finasoviye sistemi zarubejnix stran». Uchebnoye posobiye. M.: FiS, 2007 g. 304 str.

2. A. Vahobov, U. Burxanov, N. Jumayev. Chet mamlakatlar moliyasi. Darslik. T. O'zbekistan. 2003.

3. Vahobov A. va boshqalar. Byudjet - soliq siyosati yaxlitligi. O'quvqo'llanma. - T.: Iqtisod va moliY. 2005. 264b.

4. Vahobov A. va boshqalar. Davlat moliyasini boshqarish. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisod va moliY. 2008. 260b.

5. Malikov T., Haydarov N., "Davlat byudjeti". O'quv qo'llanma, Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2007, 84 b.

6. Malikov T., Xaydarov N., "Byudjet daromadlari va xarajatlari" o'quvqo'llanma,

Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2007 y, 245b.

7. Malikov T., Haydarov N., "Byudjet: tizimi, tuzilmasi, jarayoni". O'quvqo'llanma, Toshkent "IQTISOD-MOLIYA", 2008 y, 84b.

8. Neshitoy A.S. "Finansi". Uchebnik. –M.: «Dashkov i K» 2007 g 512 str.

9. Romanovskiy M.V. «Finansi» Uchebnik. –M.: «Yurayt» 2008 g. 462 str.

10. Haydarov N. Davlat moliyasini boshqarish. O'quv uslubiy qo'llanma, T.: Akademiya. 2005. 84 b.

